

Ludwig Steindorff

PLASTI SPOMINA*

H klasifikaciji pomnikov na Hrvaškem

Uvod

Sovjetski politik Lev Trocki je leta 1929 v svojih spominih, ki jih je napisal po odvzemu politične moči in izgonu, o prvih dneh po oktobrski revoluciji zapisal naslednje:

»Lenin je imel zelo močan občutek za nasledstvo pri delu, ki se ga je lotil. Kot velik revolucionar je razumel, kaj pomeni zgodovinska tradicija. Ni bilo moč predvideti, ali se bomo obdržali na oblasti ali pa nas bodo porazili. Na vsak način pa je bilo treba v revolucionarno izkušnjo človeštva vnesti kar največ jasnosti. Prišli bodo drugi, uporabili tisto, kar smo načrtali mi in naredili novi korak naprej. To je bil smisel zakonodajnega dela v prvem obdobju. Z istimi mislimi je Lenin nestrpno zahteval izdajanje klasikov socializma in materializma v ruščini. Uspelo mu je doseči postavitve kar največ revolucionarnih spomenikov, tudi povsem preprostih, doprtnih kipov, spominskih plošč v vseh mestih in vaseh; v zavesti ljudi je bilo treba okrepiti tisto, kar se je zgodilo in v narodnem spominu pustiti čim globljo sled.«¹

Izbire tega citata ne utemeljuje samo njegova nazornost, temveč služi tudi kot namig, da se moja razmišljanja o klasifikaciji pomnikov ne nanašajo zgolj na Hrvaško, čeprav je večina izbranih primerov od tam. S podobno problematiko se srečujejo tudi v drugih državah – klasifikacija se torej lahko nanaša tudi nanje.

Citat pojasnjuje, kaj vse lahko postane pomnik: zakoni, politično teoretski teksti, spomeniki, seznam pa lahko dopolnimo tudi z literarnimi deli, praznovanji in podobo pokrajine. V tem širokem pomenu je pojem pomnik, *lieu de mémoire*, treba razumeti tudi v zbornikih o pomnikih Francije, ki jih je utemeljil Pierre Nora.²

Iz citata Trockega izvemo, čemu služijo pomniki – posameznikom in skupinam nudijo oporo pri »umeščanju« in samoprepričevanju. Z »umeščanjem« – povezavo spomina in pomnika, lahko spomin delno obranimo pred stalnim spreminjanjem. Pomniki so sredstvo za povezavo preteklosti in prihodnosti, lastnega in tujega.

* Za strokoven pregled prevoda se zahvaljujem Andreju Studnu.

¹ Leo Trotzki: *Mein Leben. Versuch einer Autobiographie*, Frankfurt 1974 (= Fischer TB 6258) [deutsche Erstausgabe 1930], str. 297 (pogl.: »An der Macht«). V nam bližjem jeziku je delo izšlo leta 1990. Lav Trocki, *Moj život* (I, II); Biblioteka Relacije, Niš 1990. Omenjen citat je moč najti v drugi knjigi na straneh 70 in 71.

² Za pojem »pomnik« (*lieu de mémoire*) primerjaj: Pierre Nora, *Zwischen Geschichte und Gedächtnis: Die Gedächtnisorte*, v: *Isti, Zwischen Geschichte und Gedächtnis*, Berlin 1990, str. 11–33. Novejši nemški projekt uporablja namesto »Gedächtnisort« besedo »Erinnerungsort«. Prim. tudi: Etienne François / Hagen Schulze, *Einleitung*, v: *Deutsche Erinnerungsorte*, München 2001, 1. zvezek, str. 9–26.

Pomniki niso vnaprej določeni – treba jih je šele definirati. Pomniki lahko nastanejo bodisi tako, da predmetom spremenimo osnovno funkcijo in jih povzdignemo, s tem pa dobe določen sijaj (kot so z zakoni storili socialistični teoretiki v citatu Trockega), bodisi postanejo pomniki spomeniki in kipi, ki so bili temu namenjeni že ob nastanku.

Lenin, oziroma njegov predstavnik Trocki, je bil v svojih izjavah kar preroški. Sovjetsko zvezo so dejansko načrtno prepredli z gosto mrežo pomnikov, mlajše socialistične države pa so po vojni svojo identiteto ravno tako skušale varovati z ustvarjanjem in negovanjem pomnikov.

Četudi bo v naslednjih izvajanjih šlo predvsem za lokalne pomnike v ožjem, nemetaforičnem smislu, se moramo vseeno venomer zavedati, da gre pri tem le za eno izmed zvrsti pomnikov v raziskovalnem smislu.

Prevzeti pomniki na Hrvaškem

Pri raziskovanju trenutnega stanja pomnikov na Hrvaškem je treba najprej ločiti med pomniki, ki so jih prevzeli iz časa pred letom 1990 (letom prvih svobodnih volitev in sprejema sedanje ustave) na eni ter novimi, nastalimi ali ustvarjenimi po letu 1990 na drugi strani.

Pomniki izpred leta 1990 izvirajo iz različnih obdobj. Prva velika skupina predmodernih pomnikov se navezuje na čas od antike preko srednjega veka do zgodnjega novega veka. V odnosu do teh pomnikov lahko ugotovimo v najboljšem primeru postopne spremembe: baročne graščine niso več »priče fevdalne oblasti«, temveč »krajci hrvaške plemiške kulture«. Sakralne zgradbe vključujejo v državno reprezentativna dejanja in jim na ta način dajejo veljavo.

K neprekinjeni skrbi za prevzete pomnike iz predmoderne dobe sodi tudi interes za glagolico, pisavo, ki so jo samo na Hrvaškem ohranili in uporabljali še dolgo v visoki srednji vek. Hkrati je opazno, kako zlasti v zadnjem desetletju poudarjajo pomen hrvaške rabe latinščine – od zgodnj srednjeveških listin in napisov do humanizma, saj latinščina še bolj kot glagolica kaže na kulturno povezanost Hrvaške z Zahodom.

Naslednje obdobje se nanaša na čas nacionalnega samooblikovanja od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne, torej na zadnja desetletja

pod habsburško nadoblastjo. Če cesarskih kipov niso odstranili takoj po letu 1918, so tovrstni pomniki ostali v glavnem nedotaknjeni tudi po letu 1945. Pri restavriranju znamenite cerkve sv. Marka na zagrebškem Gornjem gradu konec 19. stoletja so na strehi iz raznobarvne opeke izdelali grbe kraljevine Hrvaške, Slavonije in Dalmacije ter mesta Zagreb. Streha je ostala vseskozi nedotaknjena in v nasprotju s prepričanjem nekaterih turistov nikakor ni šele pričevanje nacionalne evforije iz obdobja Franja Tuđmana. Nasploj je podoba ožjega središča Zagreba, ki so ga do leta 1914 zgradili kot simbol hrvaškega naroda, ostala večinoma nespremenjena.³

Čas med obema vojnama, obdobje pripadnosti Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (od leta 1929 dalje Kraljevini Jugoslaviji), je bil za Hrvate, kar zadeva pomnike, precej »neproduktiven«. Izjemo predstavljajo številne spominske plošče, ki so jih postavili leta 1925 v spomin na tisočletnico kronanja kralja Tomislava. Tako

³ Ludwig Steindorff, *Glavno mesto kot simbol nacionalne države v vzhodni srednji Evropi*. ZČ, 1/54, 2000 (2001), str. 77–87.

ploščo najdemo na primer tudi na mestnih vratih Korčule pod reliefom beneškega leva.

V oči pade, da na Hrvaškem skorajda ni spomenikov, posvečenih padlim v prvi svetovni vojni, kajti le-ti so se z vidika nove države, katere državljani so postali njihovi svojci, borili na drugi, »napačni« strani.

Poznam samo dva tovrstna spomenika. Prvi stoji v parku slavonskega mesteca Pleternica, drugi pa je spominska plošča z imeni padlih iz župnije, ki jo najdemo na cerkvenem zidu v vasi Šestine, na severnem obrobju Zagreba. V nasprotju s tem najdemo v Srbiji številne spomenike, vezane na prvo svetovno vojno. Njihovi padli so namreč dali svojo življenje za »pravično stvar«.⁴

Neodvisna država Hrvaška (NDH) je obstajala prekratek čas, da bi lahko zapustila veliko pomnikov, pa še tisto, kar je bilo ustvarjeno, je po letu 1945 zapadlo izbrisu/uničenju spomina (*dam-*

natio memoriae). Začeta nacionalna (*Hrvatska*) enciklopedija, ki je prišla do črke F je bila sicer pogojno še vedno uporabna, vendar je niso nadaljevali. Namesto nje so leta 1955 pod vodstvom vodilnega predvojnega hrvaškega književnika Miroslava Krleža začeli z izdajanjem Enciklopedije Jugoslavije, pri pisanju pa so pogosto posegali po gradivu *Hrvatske enciklopedije*.

Skozi ves čas socializma in tudi vse do danes je preživel pomnik NDH, ki mu Zagrebčani pravijo »džamija«, mošeja. Leta 1938 na vzhodni rob mestnega središča postavljen umetniški paviljon, ki ga je zasnoval hrvaški kipar in arhitekt Ivan Meštrović, so namreč v času NDH prezidali v mošejo in mu dodali tri minarete. Mošeja na tako uglednem mestu je služila kot simbol pripadnosti bosanskih muslimanov hrvaškemu ljudstvu, ki so jo razglašali ustaški ideologi. Po zrušitvi minaretov leta 1945 in začasni ponovni preureditvi v umetniški paviljon, je zgradba od leta 1955 služila kot Muzej narodne osvoboditve, od leta 1990 pa zopet služi izvirnemu namenu.⁵ Vseeno pa se je ime iz časa NDH neuradno, kot rečeno, ohranilo do sedaj.

⁴ Na neenakomerno porazdelitev spomenikov opozarja tudi Wolfgang Höpken (*Kriegserinnerungen und Kriegsverarbeitung auf dem Balkan. Zum kulturellen Umgang mit Kriegserfahrungen in Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert; Südosteuropa-Mitteilungen*, 4/41, 2001; str. 371–389 (o tem na strani 381)).

⁵ O zgodovini zgradbe glej tudi: Ivica Župan, *Trg u vječnom zagrljaju politike*; *Vijenac*, 174/8, 2. 11. 2000; str. 24–25.

Ko se je po letu 1945 na Hrvaškem in v celotni Jugoslaviji uveljavil socialistični državni in družbeni red, so ostale mreže pomnikov iz obdobja pred drugo svetovno vojno v glavnem nedotaknjene. Nadaljnja skrb za stare nacionalne pomnike na Hrvaškem je bila do te mere ideološko neproblematična, ker so se komunisti sklicevali na dejstvo, da so z oblikovanjem federalne enote Hrvaške v okviru Jugoslavije primerno rešili ambicije po ustanovitvi hrvaške nacionalne države.

Čez mrežo starih pomnikov so, povsem v smislu prej citiranega priporočila Lenina in njegovega vnetega privrženca Trockega, položili novo, ki se je koncentrirala na zgodovino Partije pred letom 1941, na heroizacijo »narodnoosvobodilne vojne« 1941–1945 in na kult Titove osebnosti. Ta je zajemal postavljanje kipov, obešanje njegovih slik v urade in trgovine, »štafeto mladosti«, ki je vsako leto prekrižarila državo in se končala na Titov rojstni dan 25. maja s predajo štafetne palice slavljenču. Obiski Titovega rojstnega kraja Kumrovcu pa so spominjali na prava romanja.⁶

⁶ Snješka Knežević, *Die Denkmäler der sozialistischen Ära in Kroatien, v: Bildersturm in Osteuropa. Die Denkmäler der kommunistischen Ära im Umbruch*; ured. ICOMOS, München 1994 (= ICOMOS. Hefte des deutschen Nationalkomitees XIII); str. 49–53. Avtorica omenja okoli 6.000 spomenikov iz socialističnega obdobja, pri čemer pa ne upošteva za spomenike proglašanih krajev.

Načini ravnanja z obstoječimi/ podedovanimi pomniki

Kako so se na Hrvaškem od leta 1990, od začetka postsocialističnega obdobja dalje vedli do v uvodu omenjenih pomnikov? V odnosu do podedovanih pomnikov se na splošno ponujata dve alternativni – odstranitev ali ohranitev. Za odstranitev sta na voljo dve poti zavračanja spomina – izobčenje ali pozaba (ignoriranje).

Izobčenju ustreza uničenje pomnika. Kolikor mi je znano, na Hrvaškem po letu 1990 skorajda ni prihajalo do simboličnih, insceniranih rušitev spomenikov. Izkazalo se je, da so bila rušenja partizanskih spomenikov narodnoosvobodilne vojne bolj verjetno dejanje toleriranega vandalizma. Povsem so iz emblematike odstranili petrokotno rdečo zvezdo – na njeno mesto je v zastavo v narodnih barvah prišel iz zgodovinskih elementov nanovo komponiran državni grb.⁷

⁷ Po drugi strani slovenski grb simbolizira naravne elemente dežele – Triglav in morje in se na zgodovino navezujejo le tri zvezde iz grba grofov Celjskih. Prim.: Igor Lučič, *Rituale und Symbole als Mittel der Identitätsstiftung in Slowenien v: Symbole und Rituale des Politischen. Ost- und Westeuropa im Vergleich*; ured. Andreas Pribersky, Berthold Unfried, Frankfurt am Main etc. 1999 (= *Historisch-anthropologische Studien* 4), str. 175–184 (o tem str. 179).

Celo peterokraki zvezdi, ki je kronala litoželezni zgodovinski mestni grb na zagrebških tramvajih, so se odrekli.

Vseeno o resnični doslednosti pri odstranjevanju pomnikov socializma ne moremo govoriti. Na splošno se je na Hrvaškem ohranilo toliko več spomenikov, kolikor manj so bili konkretni predeli prizadeti v vojni 1991–1995.

Posebno značilen in vpadljiv izbris spomina (*damnatio memoriae*) pa se ni nanašal na socialistično obdobje. Pri dubrovniških mestnih vratih na zahodnem izhodu iz starega dela mesta je že iz medvojne obdobja stala spominska plošča, posvečena »kralju Petru Osvoboditelju«, srbskemu kralju, ki je leta 1918 postal vladar nove kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Te plošče danes ni več moč videti; verjetno so jo odstranili najpozneje leta 1991 pod vtisom srbskega obleganja mesta.

O pomnikih kot ciljnih vojnih akcij leta 1991 bi lahko naredili posebno raziskavo. Tukaj naj omenimo le nekaj ključnih točk. Pri načrtnem uničevanju sakralnih objektov »druge« strani je šlo tudi za uničenje nacionalno definiranih

pomnikov. Nedvomno je to počela predvsem srbska stran, čeprav tudi Hrvati niso bili povsem nedolžni.

Srbske in črnogorske enote so sicer hudo pu-stošile po okolici Dubrovnika in v novejših mestnih predelih, prebivalci starega mestnega jedra pa so med obleganjem hudo trpeli zaradi ob-streljevanja s položajev v okoliških hribih. Ven-darle pa je stavbni fond starega mesta utrpel le neznatno škodo in je bilo uničenih le nekaj manj pomembnih zgradb, tako da se opazovalcu razen številnih nanovo pokritih streh ponuja nespremenjen pogled.

Takšno relativno prizanesljivo ravnanje s sta-rim mestom si lahko razlagamo s tem, da je srb-ska stran med vojno leta 1991 upala, da bo lahko dubrovniško področje vključila v svojo državo. Biser na Jadranu je bilo treba zavarovati za lasten turizem v prihodnosti. Obenem je bilo za skrb-no ravnanje z mestom zainteresirano tudi srb-sko vodstvo, ki svojega mednarodnega ugleda ni hotelo še naprej ogroziti, saj je staro dubrovniš-ko mestno jedro na Unescovem seznamu kultur-ne dediščine in spada med pomnike svetovne skupnosti.

Med večtedenskim srbskim obleganjem in ob-streljevanjem baročnega Vukovarja ob Donavi je šlo za pridobitev mostišča za nadaljnje prodore v Slavonijo in za »osvoboditev« srbskega dela mestnega prebivalstva. Uničenje mesta je bilo interpretirano kot uničenje zahodno-katoliške-ga pomnika šele naknadno, ko je leta 1992 srb-ski pisatelj Milorad Pavić oznanil, da je treba Vu-kovar ponovno zgraditi v »srbsko-bizantinskem slogu«.⁸

Kot drugo možnost odstranitve pomnikov smo omenili spodbujanje pozabe oziroma igno-riranje. Na določenem mestu ne potekajo več svečanosti, prepuščeno je propadanju. To je do-letelo večino lokalnih pomnikov socializma na Hrvaškem. S stališča nosilcev novega sistema je prednost tega načina v tem, da ne privede do di-leme med novo interpretacijo in uničenjem pomnika, njegova »pomanjkljivost« pa je dejstvo, da se pomen in sijaj pomnika sorazmerno lahko ponovno vzpostavi.

⁸ Prim.: Svetlana Slapšak, *Gibt es überhaupt serbische Alternativen, v: Europa im Krieg. Die Debatte über den Krieg im ehemaligen Jugoslawien, Frankfurt/Main 1992; str. 73–80 (o tem na straneh 77, 78). Informacija o Pavićevi zahtevi je tedaj v Nemčiji objavil tednik Die Zeit.*

Včasih pa se spodbujanje pozabe ne obnese. Tedaj se moramo odločiti med odstranitvijo in integracijo pomnika. V katoliškem časopisu Glas Koncila so 19. avgusta 2001 pod naslovom »Duhovnik – morilec?« opozorili na spominsko ploščo pred neko polikliniko v središču Zagreba, na kateri je naslednji napis:

»14. travnja 1937. ubijen je na ovom mjestu od ruku klerofašista mladi komunista student zagrebačkog sveučilišta Krsto Ljubičić. To je bila jedna od prvih žrtava fašističkog terora, dana u borbi za sretniju budućnost naših naroda. Povodom Kongresa SKOJ-A i narodne omladine podiže Mjesni komitet SKOJ-A Zagreb.«⁹

Avtor se ne sprašuje, ali je legitimna postavitev spomenika političnemu levičarju, ki ga je umoril predstavnik desnice, se pa odločno distancira od povezovanja katolicizma s fašizmom, kar Cerkev pripisuje soodgovornost za umor. Avtor je v članku zahteval odstranitev ali vsaj spremembo napisa, vendar se niti eno niti drugo ni zgodilo, saj sem nepoškodovano in nespremenjeno ploščo videl še marca leta 2002.

V odnosu do prevzetih pomnikov se ponuja tudi možnost njihove ohranitve, pri čemer obdržimo njihov pomen, vendar jim spremenimo vsebino. Postavitev novega spomenika na staro mesto služi hkrati spodbujanju pozabe prejšnjega pomena. Malokdaj naletimo na tako eksplisitno rabo tega postopka kakor v malem jadranskem mestu Trogir pri Splitu, kjer je bilo pri vходу v kastel še v letih 1995 in 1997 moč videti znamenarjeno in deloma uničeno spominsko obeležje narodnoosvobodilne vojne 1941–45. Štiri leta kasneje je bilo obeležje obnovljeno in urejeno; z novim napisom so ga spremenili v spomenik žrtvam vojne v letih 1991–95.

Lep primer spremembe vsebine ponuja že med vojnama načrtovan in dokončan, vendar šele leta 1947 postavljen spomenik jezdeca v spomin hrvaškega kralja Tomislava (ok. 910–928) na istoimenskem trgu pred glavno železniško postajo v Zagrebu.¹⁰ Sklicujoč se na neko poročilo iz sredine 10. stoletja, naj bi Tomislav srb-

skemu knezu Zahariji zagotovil zaščito pred Bolgari in tako anticipiral državno enotnost jugoslovanskih narodov, kar je bilo tudi vklesano na čelni strani podstavka.¹¹ Na mestu tega napisa je dandanes relief hrvaškega grba s šahovnico.

Sprememba vsebine zadeva predvsem poimenovanja. Največkrat gre za ponovno poimenovanje s starim imenom. V zagrebškem Dolnjem gradu je tudi v času socializma obstajala mreža imen ulic in trgov z imeni hrvaških vladarjev iz narodne dinastije (od 9. do 11. st.) – manjkal je le eden izmed najpomembnejših kraljev. Nekdanja Zvonimirova ulica, ki je medtem spet pridobila svoje staro ime, je bila namreč preimenovana v Ulico socialistične revolucije.

Glavni trg v Zagrebu je v času socializma nosil pravzaprav neproblematično ime Trg republike.

⁹ Glas Koncila, 33, 19. avgust 2001, str. 3 (s sliko).

¹⁰ K zgodovini spomenika prim.: Snješka Knežević, Zagrebačka zelena potkova; Zagreb 1996, str. 280–290, 482, 483. Mira Kolar Dimitrijević, Zagreb i izgradnja spomenika kralju Tomislavu; v: Prvi hrvatski kralj Tomislav. Zbornik radova; ured. Josip Bratulić; Zagreb 1998, str. 281–306.

¹¹ Mira Kolar Dimitrijević, Zagreb; str. 305: »Tomislav, prvi među hrvatskim vladarima ujedinio je svoja plemena u jednoj državi, te se godine CMXXV proglasio kraljem. Vladao je od Drave – Jadrana nad gradovima Splitom, Zadrom, Trogirom i nad otocima od Krka do Raba, do Visa, Brača i Korčule. Kao Ljudevit Posavski stotinu godina prije njega u borbi protiv Franaka, i Tomislav djelovao u savezu sa Srbima, simbolično naslućujući jedinstvo Jugoslavenkih naroda.«

Vseeno je bilo ime obremenjeno s tem, da je nosil trg med letoma 1861 in 1947 ime hrvaškega narodnega junaka bana Josipa Jelačića ter da je bilo preimenovanje leta 1947 povezano z odstranitvijo leta 1866 postavljenega Jelačićevega spomenika.

Razprave o ponovni postavitvi odstranjenega, vendar ne uničenega spomenika ter o vnovičnem preimenovanju trga so se začele že leta 1989, še v času pred prvimi svobodnimi volitvami. Izvedba tega hotenja, ki ga je podpirala tudi široka javnost, kmalu po volitvah leta 1990, je bila ena izmed prvih simboličnih potez na začetku družbene in politične transformacije, ki je bila tedaj še v okviru premise, da bo Hrvaška ostala del demokratizirane in federalizirane Jugoslavije. Jezdec z izdrto sabljo ne gleda več na sever, proti Madžarski, temveč indiferentno zre proti jugu.

Pri dveh po drugi svetovni vojni izven središča mesta oblikovanih glavnih ulicah naletimo na dva različna vzorca poimenovanja. Ulica proletarskih brigad se zdaj v spomin na eno izmed glavnih bojišč vojne leta 1991 imenuje Avenija Vukovar, Avenija bratstva in enotnosti pa je simbolično nosila to ime kot prometnica, ki je vodila na zahod proti Ljubljani, na vzhod pa proti Beogradu. Ulica je danes neprizadeto poimenovana po smereh: v za-

hodnem delu je Ljubljanska avenija, v osrednjem in vzhodnem pa Slavenska avenija.

Na obrežni promenadi v Zadru vnovično poimenovanje Obale maršala Tita s predvojnimi imeni ni prišlo v poštev, saj je tedaj Zadar kot enklava pripadal Italiji, promenade pa je bila poimenovana po italijanskem kralju – Riva Vittorio Emanuele. Zatorej so se odločili za novo ime – Obala kralja Krešimira IV. Verjetno je Zadar prav pod tem vladarjem (1058–74) vsaj nominalno prešel pod hrvaško oblast. Krešimir je obdaroval zadarske samostane ter v neki svoji listini, katere avtentičnost je sporna, označil Jadran kot »mare nostrum dalmaticum«.

Posebnost med imenovanji ulic je Ulica Kohl Genscher v središču Trogira kot znak hvaležnosti za prizadevanja obeh nemških politikov za mednarodno priznanje Hrvaške.

Vsaj v enem primeru novo poimenovanje ni potekalo brez konfliktov. Zagrebški Trg žrtev fašizma, na katerem je stal tudi prej omenjeni Meštrovičev umetniški paviljon, je bil kljub protestom številnih skupin preimenovan v Trg hrvaških velikanov. Kritika se je nanašala manj na nekoliko arhaično zvoneče ime kot na vtis, da naj bi

s preimenovanjem potlačili spomin na žrtve fašizma, okupatorjev in ustašev ter s tem rehabilitirali NDH. Kmalu po volitvah v začetku leta 2000 so trgu vrnili njegovo staro ime. Z imenom Trg hrvaških velikanov so poimenovali bližnji Borzni trg, ki so mu to njegovo staro ime vrnili šele pred kratkim – dotlej se je namreč imenoval Trg Jože Vlahovića, po komunistu, ki so ga ubili leta 1941.

Obstaja tudi nekaj socialističnih pomnikov, ki so jih prevzeli nespremenjene. Mednje lahko pogojno prištejemo spominski kompleks pod gradom Gornja Stubica približno 30 kilometrov severno od Zagreba, ki ga je leta 1973 ustvaril kipar Antun Augustinčić. Obležje spominja na severnohrvaški kmečki upor leta 1573, ki so ga zatrli pri Gornji Stubici. Odporniško gibanje pod vodstvom Matije Gubca je imelo vsekakor že od konca 19. st. stalno mesto kot pozitiven moment v hrvaški narodni zgodovini. V tem oziru se obležje, postavljeno ob 400. obletnici upora, izkaže zgolj za ponovno materializacijo že dolgo obstoječega pomnika in se ne nanaša konkretno na čas socializma.¹²

Zagrebski trg, na katerem stoji narodno gledališče, ob straneh pa zgradba univerze in muzej umetnosti in obrti, še vedno nosi ime Trg maršala Tita.¹³ Ravno tako glavna ulica v letovišču Opatica še vedno nosi Titovo ime.

Nekonsekventnost pri odklanjanju dediščine pomnikov iz socialističnega časa ter delno celo neprekinjeno prevzemanje odgovarja samopodobi države, ki se izraža v preambuli ustave iz leta 1990. Kontinuiteta hrvaške državnosti od srednjega veka dalje ne vodi preko fašistične NDH, temveč temelji na partizanski proklamaciji iz leta 1943 o oblikovanju republike Hrvaške znotraj jugoslovanske federacije ter na ustavi Socialistične republike Hrvaške iz leta 1947.¹⁴ Razen tega je obdobje socialistične republike pozitivno vrednoteno zaradi združitve zgodovinskih hrvaških ozemelj (vključno z Istro) v današnjih

mejah, šele rezultat nove razmejitve konec druge svetovne vojne. Konec koncev ohranja Titova osebnost še vedno določeno fascinacijo.

Novi pomniki

Če se vprašamo, kateri pomniki so nanovo nastali po letu 1990, lahko ugotovimo določene pomenske sklope.

Naj začnemo z reorganizacijo koledarja. Dan vstaje so sicer obdržali, vendar so ga premaknili s 27. julija na 22. junij in ga preimenovali v dan protifašističnega boja. Nov datum, ki se nanaša na prvo samostojno partizansko akcijo pri Sisku, jugovzhodno od Zagreba, prej ni bil primeren, ker se je omenjena akcija zgodila še pred uradnim sklepom Komunistične partije o začetku upora 4. julija 1941. Prejšnji datum se je nanašal na zavzetje liškega mesteca Srb 27. julija 1941.

K skupini novih pomnikov sodijo spomeniki žrtvam partizanskega nasilja. Največji kompleks te vrste, ki je delno nastal že pred letom 1991, sicer sploh ne leži na hrvaškem ozemlju, temveč v Avstriji pri Pliberku, blizu slovenske meje. Tu so se ob koncu vojne leta 1945 hrvaške in slovenske čete in civilisti predali Angležem. Po predaji ujetnikov partizanom so se pri Pliberku začela množična streljanja.

V številnih krajih na Hrvaškem najdemo nove spominske plošče, kot na primer pri Marijinem samostanu v Velikem jezeru na otoku Mljet. Napis spominja na pet ljudi, ki so jih ubili partizani, ko so med septembrom in decembrom leta 1943 zasedli otok.¹⁵ Kontekst lahko ugotovimo le iz navedenega datuma – 19. oktober 1943, ker se napis nanaša le na žrtve, storilci pa niso imenovani; gre torej za drugačno stanje kot na omenjeni plošči v Zagrebu, kjer so omenjeni »klerofašisti«. V krašenju križa z vzorcem pletenice so hkrati uporabili določen grafični pomnik hrvaške nacionalne zavesti – pletenico kot značilen

¹² Na neki uradni internetni strani, ki so jo oblikovali ob papeževem obisku Hrvaške leta 1998 (in še obstaja), je kot prvi izletniški cilj izven Zagreba omenjena ravno Gornja Stubica (<http://www.pope.hr/english/useful/cult-vicinity.htm>).

¹³ Za časa hrvaškega predsednika Franja Tuđmana so vseskozi domnevali, da bodo trg po njegovi smrti poimenovali po njem. Potem ko so se ljudje bolj zavedli tudi senčnejših strani Tuđmanove dobe, pa je tako preimenovanje skorajda izključeno.

¹⁴ Ustav Republike Hrvatske. Zagreb 1997, str. 8.

¹⁵ Pozneje so se morali partizani pod pritiskom nemške vojske, ki je po kapitulaciji Italije zasedla obalo, umakniti in so se lahko na otok vrnili šele aprila 1944. Prim.: Enciklopedija Jugoslavije, 6. zvezek; Zagreb 1965, str. 147. Napis se v celoti glasi: »U spomen naših milih i dragih nevinih mučenika: don Karolya Kissa, Ivana Čumbelića, Kate Hajdić, Petra Matane i Marina Sršena, koji su na ovom svetom mjestu dana 19. listopada 1943. godine zvjerski mučeni, pogubljeni i bačeni u ovaj zajednički grob. Počivali u miru na pragu ovog tisućljetnog božjeg hrama. Spomen podižu ožalošćene obitelji 1998. (Autorjev prepis.)

hrvaški zgodnjesrednjeveški ornament. Ploščo so leta 1998 sicer postavile družine žrtev, vendar ima podoben pomen zbirališča, kot če bi jo postavila katerakoli javna instance.

Nasilje partizanov v hrvaškem javnem diskurzu ni več nikakršen tabu, vendar v mreži pomnikov tovrstni pomniki tudi nimajo velikega pomena.

Občasno se Hrvatje navezujejo na zgodovino v času narodne dinastije. V jadranskem mestu Šibenik so v mestnem parku, ki so ga po vzorcu iz 19. stoletja znova uredili ob vhodu v stari del mesta, postavili spomenik kralju Krešimiru IV. (1058–1074). Šibenik se kot Krešimirov grad omenja prvič leta 1066. Obdobje njegove vladavine velja kot čas velike moči hrvaške države tudi na morju. Vseeno pa novi spomenik ne kaže bojevniškega vladarja v junaški pozi, temveč prej zamišljenega moža blagega pogleda v meniško preprosti obleki.

Med novimi pomniki so najpomembnejši tisti, ki se nanašajo na osamosvojitev Hrvaške in na vojno leta 1991. Leta 1992 je dal predsednik Tuđman na obrobju gradu Medvedgrad, visoko nad Zagrebom, postaviti »oltar domovine«. Spomeniškem varstvu je bila konstrukcija kot tujek

v grajskem okolju že spočetka trn v očesu, katoliška Cerkev pa je odklonila poimenovanje spomenika, saj naj bi bil pojem oltar pridržan zgolj za nabožno sfero. Oltar domovine se zdi kot historiziran anahronizem, ki je ustrezal nagnjenju predsednika Tuđmana po inscenacijah.

Vendarle legitimnost takega pomnika ni več sporna, če pogledamo še danes samoumevno med simbole republike uvrščene Altare della Patria v Rimu, ki so jih postavili leta 1906 in so navsezadnje nekajkrat razkošnejši in vpadljivejši. Razprave o ureditvi novega spomenika na drugem kraju so bile doslej neuspešne. Že leta 1992 so pripravili alternativni predlog preselitve spomenika na glavno zagrebško pokopališče Mirogoj, ki pa ni bil sprejet.¹⁶ Obstoječ spomenik je nepoškodovan in vzdrževan, vojaško častno stražo pa so umaknili.

Nenavaden pomnik je spontano nastal v Zagrebu pred vojašnico na vogalu Ilice in Selske ulice, kjer je bilo med letoma 1991 in 1995 poveljstvo enot OZN na Hrvaškem. Mirovnim eno-

¹⁶ Vest HRT dne 7. 2. 2000 o internetnem forumu na temo prihodnost gradu Medvedgrad: (<http://www.hrt.hr/vijesti/arhiv/2001/02/07/KUL.html>).

tam OZN so na Hrvaškem pogosto očitali, da ne storijo nič, da bi Hrvate zaščitile pred nasiljem, jim pomagale pri njihovem pravičnem boju ter omogočile vrnitev pregnancem. Kot znak protesta so ljudje sčasoma postavili opečnat zid, na katerem so bila na črnih opekah napisana imena hrvaških žrtev vojne, na rdečih pa imena Hrvatov v srbskem ujetništvu. Stvaritev je hitro rasla, ljudje pa so jo krasili s cvetjem.¹⁷ Ta pomnik je živel od združitve individualnega in kolektivnega spomina. Zid lahko vidimo še danes, vendar je zanemarjen, zapuščen in v glavnem pozabljen. S časovno oddaljenostjo od vojnih dogodkov je izgubil ne samo izvirno funkcijo zbirališča proti UNPROFOR-ju, temveč tudi funkcijo pomnika.

V preplastitvi pomnikov po letu 1990 so sekularna znamenja, ki jih je postavila država na splošno precej manj vpadljiva kot očitne težnje po resakralizaciji mreže pomnikov.

Hrvaška je dober primer za opazovanje učinkovitih tendenc po sakralizaciji nacionalnega in nacionalizaciji sakralnega, ki jih sicer srečujemo tudi v drugih nekdanjih socialističnih državah.¹⁸ cerkve in križe lahko imamo za verske znake, ki predstavljajo težnje katoliške Cerkve po krepitvi pomena religioznega v javnem in zasebnem življenju, potem ko je bila vera v času socializma marginalizirana. Hkrati lahko v skrbi za sakralno katoliško topografijo vidimo specifično nacionalno interpunkcijo v okviru cerkvenega programa »Crkva u Hrvata«. Katoliška Cerkva zase zahteva vlogo dejavnega sogovornika države pri zastopanju resničnih nacionalnih interesov Hrvatov. Da pri tem velikokrat iritira »necerkven« del hrvaške družbe, sekularne tuje opazovalce ter pripadnike drugih ver, je pri njenih zahtevah ne moti in vse to z veseljem jemlje v zakup.

Koncept povezovanja sakralnega in nacionalnega lahko ponazorimo s člankom, ki je pod naslovom »Hrvatska Vukovaru u kamenu svojo povijest ispisiuje« izšel 12. avgusta 2001 v cerkvenem časopisu Glas Koncila.¹⁹

»U Vukovaru, gradu najvećem stradalniku u Domovinskom ratu, u nedelju 5. kolovoza na Dan domovinske zahvalnosti,²⁰ blagoslovljen je temeljni kamen za novi pastoralni centar 'Sv. Bono'.²¹ U temelje novoga pastoralnog centra koji se gradi za mlade generacije, ugrađuje se kamenje iz raznih dijelova Hrvatske: iz Istre, s hrvatske prvostolnice iz Zagreba, kamen s Brača, iz Dubrovnika – bisera hrvatske i svjetske kulturne baštine, iz Kočerina u Hercegovini, iz matične đakovačke biskupije, iz Bača odakle su došli franjevci i 1723. u Vukovaru podigli crkvu i samostan, te kamen iz Karina na moru koji je proživio sličnu sudbinu kao Vukovar 1991. Na taj način Hrvatska Vukovaru, u kamenu svoju povjest ispisiuje.«

Mesto so obleganje, uničenje in zasedba zaznamovali kot kraj posebnega mučeništva, posebnega trpljenja in s tem nemara tudi kot kraj možnega blagoslova. Z vzdanimi kamni bo celotna Hrvaška – pravilneje bi bilo napisati celotno ozemlje, ki ga poseljujejo Hrvati, saj so v članku omenjeni tudi kraji na Madžarskem in v Hercegovini – udeležena pri tem pomniku, kar jo bo obvezovalo tudi k sodelovanju pri obnovi mesta. Tako nastaja obenem sakralen in nacionalen pomnik. Izbira 5. oktobra kot dneva položitve temeljnega kamna se navezuje na nacionalni koledar praznikov, spomin na ponovno priporitev Krajine pa se kaže kot simbol upanja.

Bolj sporen je koncept resakralizacije Bosne in Hercegovine, kjer je vloga katoliške Cerkve kot glasnice Hrvatov še bolj izražena. Na hribu Hum nad zahodnim, hrvaškim delom Mostarja so ob jubilejnem letu 2000, ki ga je razglasil papež, postavili 33 metrov visok križ. Po uradnih objavah je križ izključno krščanski simbol, ki ga varuje zapoved verske tolerance. Vendarle pa so predstavniki mostarskih muslimanov in tudi ameriški veleposlanik v Sarajevu v postavitvi križa videli provokacijo, saj gre obenem za postavitve hrvaškega nacionalnega simbola na daleč vidno, dominantno točko. Glede na razmere v Hercegovini se nacionalne konotacije verskega znamenja dejansko ne da spregledati.²²

¹⁷ Ivan Krampuš – Igor Karaman, *Das tausendjährige Zagreb. Von den einstigen Siedlungen bis zur modernen Großstadt*; Zagreb 1995, str. 410 (s sliko).

¹⁸ Za splošna razmišljanja o tem glej: Klaus Buchenau, *Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation in Ostmittel-, Südost- und Osteuropa im 19. und 20. Jahrhundert (Tagungsbericht)*, v: *Bohemia* 41 (2000)/2, str. 432–437.

¹⁹ *Glas Koncila*, 40/32 (1416), 12. 8. 2001, str. 1.

²⁰ Dan vnovičnega zavzetja Knina med operacijo Nevih-ta leta 1995.

²¹ Okostje tega doslej malo poznane svetnika, ki je leta 260 pod cesarjem Galienom postal mučenik, je bilo med letoma 1753 in 1754 na prošnjo vukovarskega župnika prepeljano iz Rima v Vukovar, s čimer je mesto dobilo svojega svetnika. Sarkofag z okostjem je bil med srbsko zasedbo 1991–95 požgan, ostanke pa so leta 1996 prepeljali v Zagreb.

Na koncu se še enkrat vrnimo k pomnikom iz socialističnega obdobja, ki so se ohranili, ker se je njihovo v imenu skrito bistvo prestavilo že dolgo pred letom 1990. Kdo je leta 1980 ob imenu Rade Končar še pomislil na komunističnega politika in partizana Radeta Končarja, ki so ga Italijani ujeli leta 1942 in ga ubili v Šibeniku? Njegovo ime je že davno postalo blagovna znamka vodilnega hrvaškega elektrotehničnega koncerna. Če izvzamemo »razosebljenje« z opustitvijo rabe osebnega imena, o dejanskem preimenovanju nikoli ni bilo govora. Podjetje se sedaj imenuje preprosto Končar. Drug primer za ohranitev imena je tovarna vozil Đaković (prej Đuro Đaković) v Slavonskem brodu.

Tovarna slaščic Josip Kraš je v svojem znaku že pred spremembo režima uporabljala svoje sedanje ime Kraš. Že sredi sedemdesetih let je hrvaški pisatelj Gustav Krklec (1899–1977) v zagrebškem kulturnem časopisu *Oko* objavil naslednjo smešnico:²³ »Josip Kraš, heroj naš borio se, borio i u keks pretvorio.«

Prevedel: Aleksander Žižek

Zusammenfassung

SCHICHTEN DER ERINNERUNG *Zur Klassifizierung von Gedächtnisorten in Kroatien*

Bei Betrachtung der gegenwärtigen „Landschaft“ von Gedächtnisorten in Kroatien ist vorweg zu unterscheiden zwischen Gedächtnisorten, die aus der Zeit vor 1990 übernommen wurden, einerseits und neuen, nach 1990 entstandenen oder geschaffenen Gedächtnisorten andererseits.

Die Gedächtnisorte aus der vormodernen Schicht von der Antike bis in die frühe Neuzeit und aus den Jahrzehnten der nationalen Selbstfindung blieben auch nach 1945 weitgehend unangetastet. Die Zwischenkriegszeit war

für Kroatien eine relativ „unproduktive“ Epoche für Erinnerungsorte. Eine Ausnahme bilden die zahlreichen Erinnerungstafeln, die 1925 anlässlich der Tausendjahrfeier der Krönung von König Tomislav angebracht wurden. Auch während aller Jahrzehnte des Sozialismus hat im Zagreber Volksmund ein Gedächtnisort des „Unabhängigen Staates Kroatien“ 1941–45 überlebt, nämlich die *džamija*, die „Moschee“, der vom Bildhauer und Architekten Meštrović 1938 errichtete Kunstpavillon, der während der NDH-Zeit als Moschee diente.

Als ab 1945 in Kroatien wie in ganz Jugoslawien die sozialistische Staats- und Gesellschaftsordnung durchgesetzt wurde, legte sich über die alten Schichten an Gedächtnisorten ein weiteres Netz, das sich auf die Geschichte der Partei vor 1941, auf die Heroisierung des „Nationalen Befreiungskrieges“ 1941–1945 und auf den Personenkult um Tito konzentrierte.

Im Umgang mit vorgefundenen Gedächtnisorten bietet sich generell die Alternative: Beseitigung oder Beibehaltung. Beseitigung geschieht durch Zerstörung des Gedächtnisortes oder Vergessenmachen und Verwahrlosung. In Kroatien hat es nach 1990 kaum inszenierte Akte von Denkmalsstürzen gegeben; die Zerstörung von Denkmalanlagen für den „Nationalen Befreiungskrieg“ ergab sich häufiger aus geduldeten Akten des Vandalismus. Durchgängig wurde nur der fünfzackige rote Stern aus der Emblematik entfernt. - Bei der planvollen Zerstörung von Sakralobjekten der „anderen“ während des Krieges 1991 ging es zugleich um die Vernichtung von national definierten Gedächtnisorten. Man kann den relativ schonenden Umgang mit der Altstadt von Dubrovnik bei der Belagerung 1991/92 dadurch erklären, dass die serbische Seite darauf hoffte, das Gebiet von Dubrovnik in den eigenen Staat einbeziehen zu können.

Die Beibehaltung des Ortes kann sich auf die Wahrung ihrer Aura unter Austausch der Inhalte beschränken. Dies betrifft vor allem Namensgebungen von Straßen und Plätzen. Die Umbenennung des Zagreber „Platzes der Opfer des Faschismus“ in *Trg hrvatskih velikana*, „Platz der großen Kroaten“, führte zu Protesten und wurde schließlich rückgängig gemacht. Schließlich gibt es auch einzelne Gedächtnisorte der sozialistischen Zeit, die unverändert als solche übernommen wurden. So heißt einer der Hauptplätze in Zagreb noch immer „Marschall Tito-Platz“.

²² *Primerjaj dve interpretaciji s stališča predstavnikov katoliške Cerkve: Glas Koncila*, 2001, 38/23. 9. 2001, str. 1 (Pismo mostarskog biskupa Perića ambasadoru Munrou. »Bilo bi najbolje početi sa sumnjičenjima?!«) in: *Glas Koncila*, 40/7. 10. 2001, str. 9 (Razgovor s Željkom Ragužem, Ministrom u hercegovačko-neretvanskoj županiji. Zar je križ – »simbol netolerancije«?).

²³ Zahvaljujem se dr. Srećku Lipovčanu (Zagreb) za informaciju o autorju in objavi pesmi.

Zu den nach 1990 neu entstandenen Gedächtnisorten 1990 gehören die neuen bzw. wiedereingeführten Feiertage und die Denkmäler, die an die Opfer von Gewalt seitens der Partisanen erinnern. Fallweise knüpft man auch an die Geschichte Kroatiens zur Zeit der hochmittelalterlichen nationalen Dynastie an. Am wichtigsten sind jedoch die Bezüge zur Verselbstständigung Kroatiens und zum Krieg 1991-1995.

Kroatien ist ein gutes Beobachtungsfeld für die auch in anderen ehemaligen sozialistischen Ländern wirksamen Tendenzen zu Sakralisierung des Nationalen und Nationalisierung des Sakralen. In der Pflege der katholischen Sakraltopographie kann man zugleich spezifisch nationale Zeichensetzungen im Rahmen des kirchlichen Programmes der *Crkva u Hrvata*, wörtlich

„Kirche bei den Kroaten“, sinnentsprechender „Kirche mit den Kroaten“, sehen.

Eine Gruppe von Gedächtnisorten aus sozialistischer Zeit hat überdauert, da sich die im Namen liegende Appellfunktion schon längst vor 1990 verlagert hatte. Wer dachte 1980 noch bei „Rade Končar“ an den 1942 von den Italienern hingerichteten kommunistischen Politiker und Partisanen Rade Končar? Der Name war längst zum Markenzeichen des führenden Elektrokonzerns in Kroatien geworden. Über Josip Kraš und die nach ihm benannte Süßwarenfabrik verfasste der kroatische Dichter Gustav Krklec bereits Mitte der siebziger Jahre folgendes Scherzgedicht: „Josip Kraš – unser Held / kämpfte viel, kämpfte hart / bis zum Keks er schließlich ward.“